

Η εργασία ως ιστορική-οντολογική κατηγορία

*Χάρης Ναξάκης**

Ο οντολογικός χαρακτήρας της εργασίας

Οι μεταμορφώσεις της εργασίας σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από ένα έντονο τεχνοεπιστημονικό περιβάλλον, όπου η θέση της στην παραγωγική διαδικασία, τα κοινωνικοψυχολογικά της χαρακτηριστικά, η ηθική της εργασίας, οι ειδικεύσεις και όλες οι μορφές της ύπαρξής της μετασχηματίζονται, δεν είναι δυνατόν να μελετηθούν χωρίς να τεθεί ένα ερώτημα. Τι είναι η εργασία ως κατηγορία; Άλλωστε όλα τα υποδείγματα, που μελετούν τον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, υιοθετούν μια αντίληψη για την εργασία ανεξάρτητα αν το δέχονται ή όχι.

Υπάρχει μια αντίληψη της εργασίας¹ κληρονομημένη σε μας, που ξεκίνησε από τον Αριστοτέλη, συνεχίζεται με τον Hegel, τον Marx και φτάνει στον Lukacs. Στην αντίληψη αυτή η εργασία θεωρείται εκδήλωση του τρόπου ύπαρξης του ανθρώπου, αντιμετωπίζεται δηλαδή ως έκφραση του είναι, ως μια οντολογική κατηγορία.

Η εργασία στον Marx είναι εκείνη η κατηγορία που μεσολαβεί ανάμεσα στον άνθρωπο και την φύση, έτσι ώστε τα αποτελέσματά της να είναι μια ενότητα ανθρώπου και αντικειμενικότητας. Είναι εκείνη η δραστηριότητα που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα ζώα, στον βαθμό που τα ζώα παράγουν μόνο κάτω από

* Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών.

την πίεση της φυσικής ανάγκης ό,τι είναι αναγκαίο για τον εαυτό τους², ενώ ο άνθρωπος παράγει συνειδητά, για ένα σκοπό, ακόμα και όταν είναι ελεύθερος από την πίεση της φυσικής ανάγκης. Η εργασία έτσι εμφανίζεται ότι είναι το πρότυπο κάθε κοινωνικής πράξης, μια ενότητα αιτιότητας και σκοπού, που είναι το ιδιαίτερο στοιχείο του ανθρώπου³. Η εργασία είτε στην καταναγκαστική της μορφή, ως παραγωγός του αναγκαίου, είτε με την μορφή της αυτοδημιουργίας, της αυτοέκφρασης, αποτελεί μια διαμεσολάβηση ανάμεσα στο αντικείμενο και το υποκείμενο, ένα μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και φύσης, ο οποίος είναι μια μη αντιστρεπτή πραγματικότητα, μ' άλλα λόγια μια πλευρά της ανθρώπινης ύπαρξης.

Όπως σωστά παρατηρεί ο Negt⁴, ο Marx και ο Hegel θεωρούν ότι η ελευθερία και η αυτονομία των υποκειμένων έχουν ανάγκη τον αντικειμενικό υλικό κόσμο, στον οποίο βρίσκουν τον εαυτό τους επιθεβαιωμένο ή αλλοτριωμένο. Η πορεία αυτοπραγμάτωσης του ανθρώπου δεν είναι νοητή χωρίς την ύπαρξη του αντικειμενικά υλικού κόσμου, του χώρου της αναγκαιότητας. Το να αποσυρθεί κανείς στο περιθώριο του χώρου της αναγκαιότητας, του κόσμου των αντικειμένων και να δημιουργήσει ανεξάρτητα απ' αυτόν ένα χώρο ελευθερίας και αυτόνομης σκέψης, θα οδηγήσει σε μια απώλεια του υποκειμένου από τον εαυτό του γιατί ο άνθρωπος δεν μπορεί να εξανθρωπίσει την φύση, με την έννοια της κατάργησης κάθε περιορισμού και του πεπερασμένου της φύσης του, που θέτει ο αντικειμενικός κόσμος. Αυτό το σημείο το παραγνωρίζουν αρκετοί που κάνουν κριτική στην έννοια της εργασίας. Ορισμένες φορές αυτή η κριτική, αδυνατώντας να κατανοήσει το πεπερασμένο της ανθρώπινης ύπαρξης, την εξάρτησή της δηλαδή από τον αντικειμενικό κόσμο, εξαϋλώνει τον άνθρωπο στο επίπεδο μιας υποκειμενικότητας και μόνο, στον αυθύπαρκτο κόσμο των επιθυμιών και της πνευματικότητας. Πρόκειται για την αυταπάτη της αναζήτησης του τέλους, του απόλυτου πνεύματος, χωρίς αντικειμενικούς και υποκειμενικούς περιορισμούς, που συνεπάγεται η συμβίωση μαζί με άλλους ανθρώπους.

Ο κόσμος του πνεύματος όμως είναι ένας κόσμος χωρίς εργασία, χωρίς πνευματική και σωματική καταπόνηση. Η εργασία ως κατάρα των πρωτόπλαστων είναι περιττή και είναι περιττή ως εργασία γενικά, είναι ο παράδεισος, ουράνιος ή επίγειος. Εδώ οδηγείται όποιος παραγνωρίζει την διαλεκτική σχέση υποκειμένου-αντικειμένου.

Η κοινωνία τελικά μόνο ως υποκειμενικότητα είναι μια φαντα-

σίωση, το υποκείμενο είναι εξαρτημένο από την ανάγκη να καταπονείται με αντικείμενα μέσω της εργασίας, να χρησιμοποιεί μέσα παραγωγής. Αν τελικά η φετιχοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων και ο τεχνολογικός ντετερμινισμός, οδήγησε σε μια επιβολή της εξουσίας των αντικειμένων πάνω στα υποκείμενα, γεγονός που σημαίνει ότι ο άνθρωπος πρέπει να αποσυνδέσει την ποσοτική ανάπτυξη από την υποκειμενική του αυτοπραγμάτωση⁵, αυτό καθόλου δεν σημαίνει όμως ότι η αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου είναι νοητή χωρίς τον αντικειμενικό κόσμο.

Ένα επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, του αντικειμενικού κόσμου είναι απαραίτητο, στον βαθμό όμως που δεν καταστρέφει τον άλλο πόλο, το υποκείμενο. Δεν επιζητούμε δηλαδή μια επιστροφή στη φύση, καταστρέφοντας τις παραγωγικές δυνάμεις που δημιούργησε ο άνθρωπος, γιατί η κριτική μας στην τεχνολογία, στον αντικειμενικό κόσμο, δεν είναι η άρνηση του γενικά. Επιζητούμε τον έλεγχο στην ανάπτυξη και όχι υποταγή στους ρυθμούς της φύσης, κοινωνικοποίηση της φύσης του ανθρώπου και όχι φυσικοποίηση της κοινωνίας.

Αυτό τελικά που πραγματώνουν οι άνθρωποι κατά την διάρκεια της ιστορίας, από την στιγμή που θα γίνει πράξη (θεσμοί, παραγωγικές δυνάμεις κ.λ.π.) γίνεται μια ξένη, αλλότρια δύναμη απέναντί τους. Οι προσωπικές βιωματικές δραστηριότητες του ανθρώπου μόλις θεσμοθετηθούν από αντεξουσίες γίνονται εξουσιαστικοί και αλλότριοι μηχανισμοί. Το σχίσμα ανάμεσα στις δομές και στις εξουσίες της κοινωνίας ως σύστημα και τις υποκειμενικές διαισθήσεις του βιωμένου κόσμου της αυτοπραγμάτωσης, δεν μπορεί να υπερπηδηθεί εξ ολοκλήρου. Αυτή είναι η τραγικότητα του ανθρώπου, το να κινείται δηλαδή ανάμεσα στον υποκειμενικό και τον αντικειμενικό κόσμο, ενώ μέχρι σήμερα όλα τα εγχειρήματα υπέρβασης αυτής της αλλοτριωτικής κατάστασης γνώρισαν την αποτυχία. Η σύγκρουση ανάμεσα στον αλλότριο αντικειμενικό κόσμο και τον βιωμένο κόσμο δεν μπορεί να εξαλειφθεί, παρά μόνο να λύνεται προσωρινά μέσω ανανεούμενων διαμεσολαθήσεων.

Είναι όμως από την άλλη πλευρά η εργασία το πρότυπο κάθε κοινωνικής πράξης, ο τρόπος ύπαρξης του ανθρώπου; Η απογείωση στο πνευματικό ή στον βιωμένο κόσμο των επιθυμιών, ξεκίνησε και από τον οικονομισμό που περιέχει η έννοια της εργασίας στον Hegel, τον Marx και τον Lukacs. Το υποκείμενο ταυτίζεται με την εργασία ως παραγωγική δραστηριότητα, ταύτιση που δεν είναι απόλυτη, είναι όμως διακριτή στα έργα των μεγάλων αυτών στοχαστών.

Η αντιπαράθεση στο πνευματικό οδηγεί σ' ένα κριτήριο απλουστευτικά υλιστικό, ένα κριτήριο που βρίσκει την συνέχειά του στην πρωτοκαθεδρία των παραγωγικών δυνάμεων⁶ πάνω στις παραγωγικές σχέσεις και στον καθορισμό της συνείδησης από τις παραγωγικές δυνάμεις με ευθύγραμμο τρόπο. Για το Marx, όπως και τον Hegel, ο άνθρωπος ορίζεται κυρίως ως το ον που αντιπαρατίθεται και αρνείται την φύση. Αλλά ενώ ο Hegel θεωρεί ότι το υποκείμενο τοποθετείται και έξω από την μηχανή, τις παραγωγικές δυνάμεις, ορίζοντας την μηχανή ως υλοποιημένο και αυτοματοποιημένο άγχος, ο Marx θα εξορίσει την «φαντασίωση» του πνεύματος στο εποικοδόμημα. Η ιστορία της βιομηχανίας, των παραγωγικών δυνάμεων και της τεχνολογίας είναι για τον Marx⁷ το ορθάνοικτο βιβλίο των ουσιαστικών δυνάμεων του ανθρώπου που δεν εγγράφεται στη βίβλο των παραγωγικών δυνάμεων είναι ιδεολογία, δηλαδή ψευδής συνείδηση.

Από την σύλληψή της λοιπόν η μαρξιστική θεωρία έτεινε να είναι οικονομιστική⁸, οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής θεωρούνται ως η υλική υποδομή, ενώ όλες οι άλλες σφαίρες (πολιτικές, θρησκευτικές, πολιτιστικές κ.λ.π.), παραπέμπονται στο μη υλικό εποικοδόμημα. Στον βαθμό έτσι που ο άνθρωπος ως ουσία ταυτίζεται με την σκόπιμη δραστηριότητα για την παραγωγή αγαθών, η εργασία νομιμοποιείται να θεωρείται ο τρόπος ύπαρξης του ανθρώπου και εύκολα δημιουργείται ένα ερμηνευτικό σχήμα όπου τα πάντα εμπορεύονται από τον χώρο της παραγωγής, την συμπεριφορά των παραγωγικών δυνάμεων/σχέσεων. Το πού οδήγησε αυτή η ταυτότητα είναι γνωστό: από την εργασία ως πόνος στην εργασία πηγή της ζωής. Σχολείο, εκκλησία, οικογένεια, εξύμνησαν την εργασία, που έγινε μια ηθική αξία, η αποδοτική της χρήση μια επιταγή και η καταναλωτική βουλιμία αργότερα η μόνη διέξοδος.

Ο Tomson⁹ αναφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επιβολής του χρόνου εργασίας μέσω ηθικών κανόνων: «Πολύ πριν ο τεχνίτης μπορέσει να βρει τα χρήματα για να αγοράσει ένα ρολόι χεριού, ο Μπάξτερ κι οι όμοιοι του πρόσφεραν στον καθένα ένα εσωτερικό ηθικό ρολόι. Στον οδηγό του καλού χριστιανού γράφουν: να χρησιμοποιήσεις το κάθε λεπτό σαν να είναι το πιο ακριβό πράγμα που υπάρχει, να το ξοδεύεις όπως απαιτεί το ηθικό χρέος... Πού έχουν το μυαλό τους όμως αυτοί οι άνθρωποι ώστε... να χαραμίζουν τον χρόνο, αυτόν τον αντικατάστατο χρόνο που τους δόθηκε για να εξασφαλίσουν την αιώνια σωτηρία της ψυχής τους;».

Η κατάρα του Θεού προς τους πρωτόπλαστους, «θα βγάξετε

το ψωμί σας με τον ιδρώτα του προσώπου σας», ο ορισμός της ζωής στην βάση του «δουλεύω άρα υπάρχω», είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα στο παραπάνω απόσπασμα. Στην Σοβιετική Ένωση επί Stalin¹⁰ ο ορισμός της ζωής ως σκληρή εργασία έφτασε στο αποκορύφωμά του και χιλιάδες ήταν οι αποδοτικοί εργάτες που τιμήθηκαν με τον τίτλο του ήρωα της εργασίας. Επίσης, το σύγχρονο Ιαπωνικό θαύμα των υψηλών ρυθμών παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας της οικονομικής σφαίρας, εκτός από την στήριξή του στην νέα τεχνολογία, βασίζεται σε μια ηθική της εργασίας, που έχει τις ρίζες της στην αυτοκρατορική παράδοση. Η εργασία είναι ένα δώρο προς τον θεόπνευστο αυτοκράτορα, μια ένδειξη υποταγής, δηλαδή είναι θυσία. Πρόκειται για μια ηθική της εργασίας που έχει οδηγήσει τους εργαζόμενους να πεθαινούν από υπερβολική εργασία, όπως αποκαλύφθηκε τελευταία ή να δέχονται οικειοθελώς την μείωση των μισθών τους για το καλό της επιχείρησης.

Η ανθρώπινη ύπαρξη, όπως ήδη σημειώσαμε, είναι συνδεδεμένη με την ανάγκη ενός μεταβολισμού ανάμεσα σ' αυτήν και την φύση, ενός διαλόγου για την παραγωγή αγαθών. Μ' αυτήν την έννοια πρέπει να αναγνωρίσουμε στην εργασία ότι είναι μέρος της ύπαρξης του ανθρώπου, όχι όμως με μια ευθύγραμμη λογική, με την έννοια ότι κάθε εργασία έχει ένα σκοπό και μάλιστα παραγωγής ανταλλακτικών αξιών. Η εργασία ιδιαίτερα που γίνεται εθελοντικά, για αυτοϊκανοποίηση, η πνευματική και καλλιτεχνική εργασία, δεν χαρακτηρίζονται από μια ευθύγραμμη λογική σκοπού και μέσου.

Αν λοιπόν αναγνωρίσουμε ότι η εργασία αποτελεί μέρος της ύπαρξης, αυτό καθόλου δεν σημαίνει ότι είναι το όλο, το μέσο που ιστορικά η ύπαρξη του ανθρώπου βρίσκει την ουσία της. Η εργασία είναι ένα μέρος των μορφών έκφρασης της ανθρώπινης ύπαρξης, όχι το σύνολό τους, είναι δηλαδή ένα μέρος της κοινωνικής δραστηριότητας. Οι κοινωνικές σχέσεις δεν είναι μόνο σχέσεις παραγωγής και η συνείδηση δεν είναι απλά μια αντανάκλαση της οικονομικής σφαίρας. Η κοινωνική δραστηριότητα των ανθρώπων, η κοινωνική πράξη, είναι μια ενότητα τάξης και αταξίας, εργασίας και παιχνιδιού, πολιτισμού, επικοινωνίας και αντικειμενικής δραστηριότητας για την παραγωγή αγαθών. Οι άνθρωποι τελικά δεν παράγουν μόνο οικονομικά αγαθά, για την φυσική τους επιβίωση, αλλά παράγουν και πολιτικές δομές, θρησκευτικές δοξασίες, πολιτιστικές αξίες, ηθικούς κανόνες, ιδεολογικά πρότυπα. Πρόκειται για μια παραγωγή που διαπλέκεται με την οικονομία, αλλά που διαθέτει και αυτόνομους μηχανισμούς παρα-

γωγής, χωρίς άμεση σχέση με τις παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις.

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι η ανθρώπινη ύπαρξη δεν καθορίζεται στην βάση ενός και μόνο χαρακτηριστικού, που προσδιορίζει την ανάπτυξη του είδους, δηλαδή δεν είναι μόνο εργασία, ως η δραστηριότητα εκείνη που παράγει αξίες χρήσεις μέσω της αλληλεπίδρασής της με την φύση και τα μέσα παραγωγής. Είναι όμως ταυτόχρονα αυταπάτη η ύπαρξή της έξω από αυτήν την αλληλεπίδραση, ως ένα σκεπτόμενο πνεύμα. Η αλληλεπίδραση αυτή με την φύση, η σχέση υποκειμένου-αντικειμένου είναι μη υπερβάσιμη και ανεξάρτητη από τις μορφές ύπαρξης του ανθρώπου, χωρίς να ταυτίζεται με την ουσία του.

Ο ιστορικός χαρακτήρας της εργασίας

Η εργασία είναι όμως ταυτόχρονα και ιστορική¹¹ κατηγορία. Όσο δηλαδή η κοινωνία, στις ιστορικά προσδιορισμένες στιγμές της, προσπαθεί να μειώσει την καταπόνηση του υποκειμένου με την παραγωγή του αναγκαίου, τόσο μειώνεται η εξάρτηση της ύπαρξης του ανθρώπου από τον αντικειμενικό κόσμο, χωρίς ποτέ να πρόκειται να εξαλειφθεί. Στην εξάρτηση βρίσκεται ο οντολογικός προσδιορισμός της εργασίας, στο ότι δηλαδή είναι μη υπερβάσιμο μέρος της ύπαρξης του ανθρώπινου είδους. Ο άνθρωπος είναι φύση και υπόκειται στους περιορισμούς της, αλλά δεν ταυτίζεται με την φύση, έτσι ώστε να είναι η εργασία το τίμημα των αιώνιων περιορισμών που έθεσε ο Θεός για τις αμαρτίες μας. Αν ήταν έτσι θα παραμέναμε ως είδος στην περίοδο των πιο σκληρών περιορισμών, άρα και της πιο σκληρής εργασίας, σε εκείνες δηλαδή τις εποχές που ο άνθρωπος δούλευε 15-20 ώρες την ημέρα. Ο άνθρωπος συνεχίζει να υπάρχει ως φύση, πεπερασμένο ον, εξαρτημένο από την καταπόνηση μέσω της εργασίας, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκει να ανατρέψει αυτό το στοιχείο της φύσης του, να το περιορίσει, χωρίς ποτέ να το κατορθώσει απόλυτα. Βρίσκεται δηλαδή σε διαρκή ανταγωνισμό μαζί του. Επιδιώκει τελικά να υπονομεύσει τον ορισμό της ζωής από την εργασία, κυρίως μάλιστα την εργασία που απαιτείται για την παραγωγή του αναγκαίου, την καταναγκαστική εργασία. Γιατί ο χρόνος της καταναγκαστικής εργασίας είναι εις βάρος του χρόνου της ζωής.

Η εργασία στην διάρκεια της ιστορίας έχει υποστεί μεγάλες μεταμορφώσεις και σε κάθε εποχή είχε άλλη αξία για την ζωή. Αυτή η διαφορετική αξία είναι η καλύτερη απόδειξη ότι ανθρω-

πινη ύπαρξη και εργασία δεν είναι μια ταυτολογία. Ο Αριστοτέλης¹², απηχώντας την αντίληψη για την εργασία που υπήρχε στην εποχή του, θεωρούσε ότι η εργασία είναι η τελευταία σε μια πυραμίδα, που στην κορυφή της είναι η φιλοσοφική ενασχόληση και η πολιτική. Στον μεσαίωνα οι ευγενείς θεωρούσαν την εργασία μια απασχόληση κατάλληλη για τους δούλους και τους θάρβαρους, ενώ στην περίοδο του εργάτη-τεχνίτη οι άνθρωποι οργάνωναν τον χρόνο τους ως εναλλαγή σκληρής δουλειάς και απραξίας, γιατί σαν κάτοχοι της τέχνης και των εργαλείων παραγωγής ρύθμιζαν μόνοι τους την παραγόμενη ποσότητα εμπορευμάτων.

Η σατιρική εκδοχή μιας τέτοιας σχέσης ανθρώπου-εργασίας στην προβιομηχανική περίοδο, είναι το παρακάτω ποίημα: «Ξέρεις ότι η Δευτέρα είναι η αδερφή της Κυριακής, όπως κι η Τρίτη. Την Τετάρτη πρέπει να πας στην εκκλησία να προσευχηθείς. Η Πέμπτη είναι ημιαργία, Παρασκευή πολύ αργά να πιάσεις να γνέσεις κι όσο για το Σάββατο, το μισό είναι αργία»¹³. Η παραπάνω σχέση ανθρώπου-εργασίας ανατρέπεται με την επιστημονική οργάνωση της εργασίας (τεϋλορισμός), στις αρχές του 20ου αιώνα. Ο εργάτης-τεχνίτης απογυμνώνεται¹⁴ από τα μυστικά της εργασίας, που απομονώνονται σε απλές επαναληπτικές κινήσεις, ώστε ο καθένας να εκτελεί μια απ' αυτές τις απλές κινήσεις. Όπως αναφέρει ο Marx¹⁵ εισερχόμαστε στην φάση της πραγματικής υποταγής της εργασίας στο κεφάλαιο, όπου η αντικειμενοποιημένη εργασία (νεκρή εργασία) κυριαρχεί πάνω στην ζωντανή εργασία και το προϊόν δεν παράγεται για τις ανάγκες του εργάτη, αλλά για την ανταλλαγή. Ο 20ος αιώνας είναι ο αιώνας της εργασίας και ο χρόνος εργασίας είναι πλέον απόλυτος μονάρχης μέσα στο εργοστάσιο και την κοινωνία. Πρόκειται για ένα μοντέλο κοινωνίας που εξυμνεί την ηθική της αποδοτικότητας, της γρηγοράδας, της εργασιακής πειθαρχίας και της βιομηχανικής ιεραρχίας.

Την τελευταία όμως 10ετία αναπτύσσεται η τάση για την μετάβαση σε μια «κοινωνία του ελεύθερου χρόνου», του απελευθερωμένου χρόνου. Η μετάβαση αυτή προκαλείται από την αυξανόμενη επιστημονικοποίηση της παραγωγής και την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία. Οι αυτόματες μηχανές εμπεριέχουν μεγάλες ποσότητες «νεκρής» εργασίας και δεν απαιτούν την παρέμβαση πολλών ωρών ζωντανής εργασίας για να λειτουργήσουν. Το γεγονός αυτό σημαίνει εκτόπιση της ζωντανής εργασίας από την παραγωγή, αύξηση των ωρών ζωντανής εργασίας που αποδεσμεύονται και κατά συνέπεια αύξηση του ελεύθερου χρόνου σε σχέση με τον χρόνο εργασίας.

Η όλο και μεγαλύτερη όμως αύξηση του ελεύθερου χρόνου είναι αποτέλεσμα επίσης των εργατικών και κοινωνικών αγώνων για μείωση των ωρών εργασίας, όπως και της αλλαγής ενός κοινωνικού και πολιτισμικού μοντέλου που ταύτιζε την εργασία με την αξιοπρέπεια και την ηθική, με τον σκοπό της ζωής. Μία από τις βασικές αξίες του βιομηχανικού πολιτισμού, η πίστη στην εργασία, η θρησκεία της αποδοτικότητας, της διαρκούς ανάπτυξης και της προόδου, βρίσκεται σήμερα σε υποχώρηση. Όλο και μεγαλύτερα τμήματα της κοινωνίας αμφισβητούν το παραγωγικιστικό κοινωνικό-πολιτιστικό πρότυπο. Στον βαθμό μάλιστα που ο ελεύθερος χρόνος σε σχέση με τον χρόνο εργασίας φτάσει να καταλαμβάνει μεγαλύτερη θέση στην ζωή, τότε θα αλλάξει μορφή ολόκληρη η κοινωνία και η εργασία θα περιοριστεί σε ένα μέσο, ενώ ο ελεύθερος χρόνος από χρόνος ανάπτυξης για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης θα γίνει χρόνος ζωής. Ο A. Gorz¹⁶ αναφέρει δύο χαρακτηριστικές δημοσκοπήσεις που επιβεβαιώνουν την αλλαγή στάσης απέναντι στην εργασία.

Προτιμάτε μια αύξηση του μισθού ή μια αύξηση του ελεύθερου χρόνου;

	Μισθός	Χρόνος
Γαλλία	43%	57%
Σύνολο Ευρώπης	45%	55%

Σε δέκα χρόνια, χάρη στις τεχνικές προόδους, θα μπορείτε να κερδίζετε τα διπλάσια χρήματα ή να εργάζεστε δύο φορές λιγότερο: τι προτιμάτε;

Να εργάζομαι δύο φορές λιγότερο.....	63%
Να κερδίζω τα διπλάσια χρήματα.....	37%

Σ' όλη λοιπόν αυτή την ιστορική διαδρομή και τις ιστορικές μεταμορφώσεις της εργασίας, υπάρχει μια μόνιμη αντίθεση του ανθρώπου με τους περιορισμούς που έχει από την ανάγκη για την παραγωγή του αναγκαίου. Επιθυμεί να μειώσει τον χρόνο εργασίας που καταναλώνει για την παραγωγή αυτή, να δουλεύει λιγότερο και να περνάει καλύτερα. Να αυξήσει δηλαδή τον χρόνο που διαθέτει για προσωπική αυτομόρφωση, διασκέδαση, προαιρετική εργασία, τις αξίες χρήσεις και να μειώσει την καταναγκαστική εργασία, την κυριαρχία του εμπορεύματος, τις ανταλλακτικές αξίες. Αυτός ήταν ο στόχος αρκετών από τα ουτοπιστικά οράματα που προτάθηκαν μέχρι σήμερα.

Εργασία και αλλοτρίωση

Μία (και όχι μόνο) όμως αδυναμία των ουτοπιστικών οραμάτων είναι ότι θεωρούσαν ότι είναι δυνατό να υπάρξει μια κοινωνία χωρίς αποξένωση του ανθρώπου από τους όρους παραγωγής του προϊόντος, όπου μέσω μιας πολυειδίκευσης θα γνώριζε το σύνολο των ειδικών τύπων εργασίας που χρειάζονται για να παραχθεί το κοινωνικά αναγκαίο προϊόν. Είναι όμως δυνατόν στην κλίμακα μιας μεγάλης βιομηχανικής παραγωγής, με παραγωγικά μέσα τεχνολογικά προηγμένα, να μπορεί κάθε εργαζόμενος να γνωρίζει και να ελέγχει, το σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας;

Η αποξένωση του ανθρώπου από το προϊόν που παράγει, η κοινωνική διαίρεση της εργασίας και η εξειδίκευσή της, είναι σίγουρα αποτέλεσμα του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας, δεν είναι δηλαδή μια φυσική διαίρεση, ανεξάρτητη από τις κοινωνικοπολιτικές προτεραιότητες της τάξης που κυριαρχεί και που επιβάλλει την ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου τύπου εργαλείων και μεθόδων παραγωγής. Η αποξένωση όμως αυτή δεν είναι μόνο¹⁷ αποτέλεσμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που θα εκλείψει μαζί μ' αυτόν.

Καταρχήν ακόμη και σε μια κοινωνία χωρίς οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, όπου θα κυριαρχούν οι αξίες χρήσεις, η αλληλεγγύη και η ελευθερία στην ανάπτυξη των δημιουργικών ικανοτήτων του καθένα, δεν είναι δυνατόν να ταυτιστεί το άτομο με το σύνολο. Το κοινό σημείο των περισσοτέρων ουτοπισμών που διατυπώθηκαν μέχρι σήμερα είναι η αναζήτηση του τέλους, η εσχατολογική αντίληψη για την ζωή και η βεβαιότητα ότι το τέλος αυτό θα σήμαινε ταύτιση του ατόμου με το σύνολο. Όσο όμως ενσωματώνεται το άτομο στο σύνολο, τόσο αναιρείται ως ατομικό ιδιαίτερο, τόσο δηλαδή αλλοτριώνεται ο εαυτός του. Το σύνολο, ακόμα και στην περίπτωση που θα έχει εκλείψει η εκμετάλλευση, αλλοτριώνει το άτομο, το φτωχαίνει, όσο από την άλλη πλευρά το πλουτίζει μέσω της συνεργασίας. Η ζωή σε μια κοινωνία που τα άτομα θα έχουν ταυτιστεί πλήρως με το σύνολο δεν θα έχει κίνητρο για δημιουργία. Η ανθρώπινη ύπαρξη κατά την διάρκεια της κοινωνικής της δραστηριότητας εμπεριέχει ένα ποσοστό αλλοτρίωσης, γιατί η κοινωνία δεν μπορεί να παραχθεί και να αναγνωριστεί από τον καθένα σαν δικό του ελεύθερο δημιουργήμα. Η κοινωνία αποτελεί για τους ανθρώπους μια εξωτερικότητα (αλλά και μια εσωτερικότητα), ενώ υπάρχει μια αξεπέραστη αντίθεση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας.

Όπως όμως το άτομο αλλοτριώνεται όταν εντάσσεται στο

κοινωνικό σύνολο, έτσι και η κοινωνική διαίρεση της εργασίας στην παραγωγή μεγάλης κλίμακας δεν είναι μόνο μια καπιταλιστική διαστροφή. Στον βαθμό που η ανάγκη παραγωγής του αναγκαίου θα συνεχίζεται, η αποξένωση του εργαζόμενου από το προϊόν που παράγει θα υπάρχει ανεξάρτητα από την πολυειδίκευσή του, τον εμπλουτισμό των εργασιακών του καθηκόντων. Η κοινωνική διαίρεση της εργασίας, η ειδίκευση, ο χειρισμός συμβόλων (αποτέλεσμα της αυξανόμενης επιστημονικοποίησης της παραγωγής), η πολυπλοκότητα των παραγωγικών διαδικασιών, όλα αυτά είναι αδύνατον να χωρέσουν στο μυαλό του μεμονωμένου εργάτη, ώστε να είναι κύριος του συνόλου της παραγωγικής λειτουργίας. Η ενσωμάτωση του εργάτη σ' ένα σύνολο, στην παραγωγική διαδικασία, όπως και του ατόμου στην κοινωνία, είναι η ρίζα της αλλοτρίωσης της εργασίας του.

Στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας εκτός από την αδυναμία κάθε μεμονωμένου εργαζόμενου να γνωρίζει το σύνολο των γνώσεων που απαιτούνται, λειτουργούν και κανονισμοί που αποκλείουν την ατομική πρωτοβουλία. Απαιτείται μια προσαρμογή σ' ένα ρυθμό εργασίας, στο πλάνο και στους γενικότερους στόχους της παραγωγής, που για τον μεμονωμένο εργάτη είναι εντελώς αφηρημένοι. Ακόμα λοιπόν και αν ο εργάτης έχει μια πλατιά ειδίκευση στα πόστα παραγωγής και συμμετέχει στον καθορισμό του πλάνου παραγωγής, στο τέλος δεν θα μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του ως δημιουργό του προϊόντος που παράχθηκε. Όσο αναπτύσσεται ο καταμερισμός της εργασίας, η εργασία του μεμονωμένου ατόμου γίνεται μέρος ενός συνόλου, χωρίς το προϊόν που παράγει να έχει συγκεκριμένη αξία χρήσης για τον ίδιο. Το προϊόν παράγεται για την αγορά, για το σύνολο. Ακόμα και σε μια κοινωνία χωρίς εκμετάλλευση, που για την παραγωγή του αναγκαίου θα αμείβομαι με ένα μισθό που αντιστοιχεί στις ώρες εργασίας που δούλεψα, η εργασία για την παραγωγή του αναγκαίου, θα συνεχίζει να είναι ένας χώρος περιορισμών και καταναγκασμών¹⁸.

Συμπερασματικά

Η ανάπτυξη τελικά του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, η πολυπλοκότητα της παραγωγικής διαδικασίας, η αυξανόμενη αυτοματοποίηση της παραγωγής και η ανάγκη για την ύπαρξη ενός τομέα για την παραγωγή του αναγκαίου, είναι η αιτία της αποξένωσης του εργάτη από το προϊόν που παράγει. Η

εργασία σε συνθήκες επιστημονικοποίησης της παραγωγής, όπως ο ίδιος ο Marx έχει δείξει, χάνει τον άμεσό της χαρακτήρα και γίνεται αφηρημένη, εποπτική. Η ζωντανή εργασία τείνει να διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο, η παραγωγικότητα, η ποιότητα και ο όγκος της παραγωγής, καθορίζονται κυρίως από την αντικειμενοποιημένη σε αυτοματισμούς εργασία, παρά από την παρούσα ζωντανή εργασία. Ο κοινωνικός πλούτος στις σημερινές συνθήκες αυτοματοποίησης¹⁹ της παραγωγής δεν στηρίζεται στην εξαντικειμενοποίηση της άμεσης εργατικής δύναμης, αλλά στους ελέγχους εξαντικειμενοποιημένων παραγωγικών διαδικασιών, έτσι ώστε το χρονικό μέτρο της δαπάνης ζωντανής εργατικής δύναμης, ως καθορίζουσα βάση της κοινωνικής παραγωγής, χάνει κάθε ιστορική νομιμότητα. Γι' αυτό σωστά παρατηρεί ο Marx ότι «πέρα από τον τομέα (της αναγκαιότητας σ.σ.) αρχίζει η ανάπτυξη των ανθρωπίνων δυνατοτήτων που είναι αυτοσκοπός και που αποτελεί ένα πραγματικό τομέα ελευθερίας, μα που δεν μπορεί ν' ανθίσει παρά πάνω στην βάση του βασιλείου της αναγκαιότητας. Η μείωση της εργάσιμης ημέρας είναι ο βασικός όρος»²⁰.

Η κοινωνία θα είναι δυνατόν με λίγες ώρες αλλοτριωτικής εργασίας να παράγει τον αναγκαίο πλούτο, έτσι ώστε η μελλοντική κοινωνία θα είναι ο πολιτισμός του ελεύθερου χρόνου και όχι ο πολιτισμός της εργασίας. Γεγονός που σημαίνει ότι η κοινωνικο-οικονομική οργάνωση του ελεύθερου χρόνου, σ' αντίθεση με την μέχρι σήμερα βασισμένη αποκλειστικά στην παραγωγική δομή της κοινωνίας, θα αποτελεί το σημαντικότερο προς επίλυση πρόβλημα.

Σημειώσεις

1. Για την θεώρηση της εργασίας ως οντολογική κατηγορία βλέπε:
 - α) O. Negt, «Ουτοπία και εργασία», στο *Ο Σοσιαλισμός στο κατώφλι του 20ου αιώνα* (συλλογή άρθρων), Κάλθος 1989, σελ. 232-254.
 - β) G. Lukacs, *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, Οδυσσέας, 1975.
2. K. Marx, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Γλάρος, σελ. 98-99.
3. C. Preve, «Η φιλοσοφική κατηγορία της εργασίας και η πολιτική κατηγορία του κομμουνισμού», *Σοφνογ*, 1989, σελ. 14-17.
4. O. Negt, όπ.παρ., σελ. 240.
5. E. Moren, στο A. Gorz, *Οι δρόμοι του παραδείσου*, Εκδ. Κομμούνια, 1986, σελ. 185.
6. O Lukacs συνέβαλε την έννοια της αλληλεπίδρασης και όχι της πρωτοκαθεδρίας στην σχέση του δίπολου παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις και άσκησε κριτική στο *Άντιντυριγκ* του Engels, γράφοντας χαρακτηριστικά:

«Είναι ανάγκη ν' αντικατασταθεί κάθε άκαμπτη και μονομερής αιτιότητα από την ιδέα της αλληλεπίδρασης... η αλληλεπίδραση, η διαλεκτική σχέση υποκειμένου και αντικειμένου μέσα στο ιστορικό προτσές, ούτε καν αναφέρεται (εννοεί στο 'Αντιντυριγκ, σ.σ)». Βλέπε περισσότερα στο: L. Goldmann, *Εισαγωγή στον Heidegger και στον Lukacs*, Έρασμος, 1975, σελ. 35-36.

7. Κ. Παπαϊωάννου, *Η αποθέωση της Ιστορίας*, Εναλλακτικές εκδόσεις, σελ. 140, 1992.

8. Ν. Μουζέλης, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, Θεμέλιο, 1992, σελ. 11.

9. Ε. Tomson, *Χρόνος, εργασία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, Κατσάνος, 1983, σελ. 51.

10. Για μια κριτική της θεολογίας της εργασίας στην Σταλινική περίοδο βλέπε:

α) Σ. Μπέτελεμ, *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ*, Ράππα, 1974.

β) Ο Σταχανοβισμός ήταν το εργατικό πρότυπο στην ΕΣΣΔ. Ο ανθρακωρύχος Σταχάνωφ, στα πλαίσια ενός σκηνοθετημένου διαγωνισμού εργασίας, ξεπέρασε όλες τις νόρμες παραγωγής. Βλέπε περισσότερα στο Ζ. Ζάπιρ, *Έργατες και εργασιακές σχέσεις στην Ρωσία*, Κομμούνα, 1984, σελ. 42-43.

11. D. Potenzoni, «Ας ξαναμιλήσουμε για την εργασία», *Convoy*, 1989, σελ. 13.

12. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αξίας που έδιναν στην εργασία στην Αρχαία Ελλάδα είναι η αναφορά του Πλούταρχου στο έργο του Λυκούργου: «Το μέγα έργο του Λυκούργου, του σοφότερου των ανθρώπων, άξιο κάθε θαυμασμού από τους απογόνους, συνίσταται στο ότι απαγόρευσε στους πολίτες της δημοκρατίας κάθε είδους εργασία». Βλέπε περισσότερα στο G. Toti, *Ο ελεύθερος χρόνος*, Μνήμη, 1982, σελ. 354.

13. Ε. Tomson, όπ.παρ., σελ. 30.

14. Μ. Κοριά, *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Κομμούνα, 1986, σελ. 100.

15. Κ. Marx, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, Α/συνέχεια, 1985,

16. Α. Γκορζ, όπ.παρ., σελ. 192.

17. Α. Γκορζ, *Οι δρόμοι του παραδείσου*, Κομμούνα, 1986, σελ. 77.

18. D. Potenzoni, όπ.παρ., σελ. 14.

19. Ο. Negt, *Το μέλλον της βιομηχανικής κοινωνίας της εργασίας*, Convoy, 1989, σελ. 20.

20. Ο Friedmann χρησιμοποιεί την θέση αυτή του Μαρξ για να τονίσει, ότι πέρα από τον εργάσιμο χρόνο αρχίζει ο πραγματικός τομέας της ελευθερίας, γιατί εκεί το άτομο αναπτύσσει τις ικανότητές του και αυτή η ανάπτυξη δεν έχει άλλο σκοπό από την ανάπτυξη του εαυτού της. Βλέπε G. Friedmann, *Πού τραβάει η ανθρώπινη εργασία*, Κάλθος, 1984, σελ. 289.

